

Representations of Childhood and the World of Children in Chubak's Works subtitle*

Fatemeh Taheri Sarvetomin¹ | Atefeh Jamali² | Faramarz Khojasteh³

1. Ph.D. Candidate, Department of Persian Language and Literature, University of Hormozgan, Hormozgan, Iran. E-mail: (Taherifateme701@gmail.com)
2. Corresponding author, Atefeh Jamali, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Hormozgan, Hormozgan, Iran. E-mail: (Jamali.atefeh@gmail.com)
3. Faramarz Khojasteh, Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, University of Hormozgan, Hormozgan, Iran. E-mail: (Faramarz.khojasteh@gmail.com)

Article Info	ABSTRACT
<p>Article type Research Article</p> <p>Article history: Received 2 September 2024 Received in revised form 28 June 2025 Accepted 1 August 2025 Published online 16 September 2025</p> <p>Keywords: Social condition, fictional literature, Pahlavi era, Sadegh Chubak, childhood.</p>	<p>Childhood is a culturally constructed concept, shaped by diverse definitions across different societies and historical periods. To understand this multifaceted notion, interdisciplinary approaches are essential. This study employs qualitative content analysis to explore representations of childhood in the literary works of Sadegh Chubak, a prominent Iranian writer. The analysis focuses on identifying recurring patterns in the depiction of childhood, both through sociological lenses and within the cultural context of Iranian society during the Pahlavi era. Although this era is often regarded as a period of increased attention to childhood, it was also marked by persistent challenges such as poverty, child labor, and social inequality. Chubak, adopting a naturalistic literary style, centers his narratives on children from lower socioeconomic backgrounds, portraying their suffering with unflinching honesty and emotional depth. Middle- and upper-class children, when present, primarily serve to underscore the stark class divisions and the privileges denied to the underprivileged. In Chubak's fiction, childhood is not idealized; rather, children are depicted as victims of harsh realities. Consistent with naturalistic themes, they are entrapped in cycles of misery, psychological trauma, and environmental determinism. These children are subjected to physical and emotional abuse and are bound by decaying traditions and superstitions. The only exception appears in the realistic story Tangsir, where the protagonist's son inherits his father's spirit of resistance against oppression. This research highlights Chubak's critical portrayal of childhood, emphasizing its entanglement with broader socio-political conditions and the inescapable weight of fate and social class.</p>

*Cite this article: Taheri Sarvetomin, F., Jamali, A., & Khojasteh, F. (2025). Representations of childhood and the world of children in Chubak's works. *Journal of Comparative Literature*, 17 (32), 133-150. <http://doi.org/10.22103/jcl.2025.23974.377>

1. Introduction

Childhood, as a vital social and cultural institution, represents the most formative period in shaping an individual's personality. However, the concept of childhood is fluid, varying across societies and historical eras, and is experienced differently based on social, economic, and geographical contexts. During the Pahlavi era, modernization and governmental policies redefined childhood, promoting a vision of children as independent individuals who require education and attention. Nevertheless, in the second Pahlavi period, despite improvements for the middle class, governmental reforms had little tangible impact on the lives of disadvantaged children. This study investigates Sadegh Chubak's literary portrayal of children during this period, aiming to determine whether his depictions reflect the social realities of the era or primarily express his naturalist worldview.

2. Methodology

This research employs a descriptive-analytical approach, grounded in qualitative content analysis within a sociological framework. Content analysis, not limited to a specific theoretical paradigm, allows for the integration of diverse theories and terminologies. Since data collection relies on written and library sources, the study is documentary in nature. By analyzing Chubak's selected novels and stories, relevant information is extracted, categorized, and interpreted according to specific thematic and sociocultural patterns. While sociological models are applied to explore patterns of childhood, distinct features of Iranian culture are also taken into account.

3. Discussion

Focus on Disadvantaged Children

Chubak primarily emphasizes children from lower socio-economic backgrounds, rarely portraying those from middle or upper classes. When they do appear, their presence serves to illustrate class disparity and social contrast.

Physical and Psychological Harms

Disadvantaged children in Chubak's works suffer from social challenges such as discrimination, injustice, and lack of access to education and healthcare. These adversities affect their personal development and social integration. Chubak gives voice to their struggles, shedding light on their suffering through vivid literary representation.

Narrative Examples:

- In *Last Autumn Afternoon*, Asghar, a poor child, is subjected to verbal abuse by a teacher and suffers sexual exploitation. The story reveals the damaging effects of poverty, hunger, and lack of familial support. It incorporates naturalist elements such as determinism and subtle critiques of religion.

- *The Listener's Stone* explores family violence and humiliation, showing how these factors lead to psychological trauma in children.

- In *The Car Sticker Thief*, a child attempts to steal out of poverty but is labeled a criminal and violently punished, with no regard for the underlying socio-economic factors.

Class Conflict

Chubak's texts highlight the stark class divide of the Pahlavi era, where privileged classes had access to education and power, while underprivileged groups remained excluded. This class disparity profoundly impacts children, as demonstrated in *Last Autumn Afternoon*, where the teacher's treatment of the poor student Asghar sharply contrasts with that of the affluent Fereydown.

Naturalism and Determinism

As a naturalist writer, Chubak emphasizes environmental and material determinism. Individuals, especially children, are portrayed as powerless victims of their surroundings, deprived of agency over their lives and futures.

4. Conclusion

Sadegh Chubak's works—mainly produced between the 1940s and mid-1960s—reflect the socio-political tensions of the Pahlavi era. His naturalistic style sheds light on poverty, inequality, and the suffering of disadvantaged groups, particularly children. Stories like *Last Autumn Afternoon*, *Yahya*, and *The Car Sticker Thief* depict class conflict and childhood trauma without offering idealistic solutions. Even when middle-class children are represented, as in *The Wooden Horse*, the narrative remains focused on hereditary and environmental determinism. Only in the realistic novel *Tangsir* does a child character embody resistance and protest. Overall, Chubak portrays children as deeply vulnerable, victimized by their environment, and subjected to physical and emotional abuse. Through this stark and unflinching lens, he exposes the brutal realities of childhood among the oppressed and critiques the societal structures that perpetuate their suffering.

Keywords: social condition, fictional literature, Pahlavi era, Sadegh Chubak, childhood

References [in Persian]

- Azhand, Y (1990). *Shadow by Shadow of Story Writing in Iran*. *Adabestan Culture and Art Quarterly*, 1(6), 20-25.
- Brahani, R (1989). *Story Writing*. Tehran: Alborz.
- Chubak, S (1955). *Kheyime Shab Bazi (Puppet Show)*, 2nd ed. Tehran: Gutenberg Library.
- Chubak, S (1963). *Tang-Sir*. Tehran: Negah.
- Chubak, S (1965). *Anteri ke Lotiyash Morde Bood (The Monkey Whose Master Died)*. Tehran: Pocket Books Company.
- Chubak, S (1966). *Sang-e Saboor (The Patient Stone)*. Tehran: Javidan.
- Chubak, S (1976). *Cheragh-e Akhar (The Last Lamp)*, 2nd ed. Tehran: Javidan Publications.
- Chubak, S (2020). *Cheragh-e Akhar (The Last Lamp)*, 6th ed. Tehran: Javidan Publications.
- Chubak, S (2020). *Rooz-e Avval-e Ghabr (The First Day of the Grave)*. Tehran: Javidan in collaboration with Badragheh Javidan.
- Coen, B (2002). *Foundations of Sociology*. Translated by Mohsen Salasi. Tehran: Moaser Publications.
- Ghasemzadeh, M (2004). *Contemporary Iranian Story Writers*. Tehran: Hir.
- Hatami, Z (2018). *History of Childhood in Iran (From the Beginning of the Qajar Era to the End of Reza Shah's Reign)*, 2nd ed. Tehran: Elm.
- Hossein Niaye Nazi, S (2015). *The Social Construction of Childhood in Contemporary Iranian Children's Literature: An Analysis of Representative Texts of Children's Literature Since the Islamic Revolution to the Present*. PhD Dissertation. Faculty of Psychology and Social Sciences, Islamic Azad University, Tehran Central Branch.
- Jenks, C (2009). *Childhood*, 1st ed. Translated by Sara Imaniiian. Tehran: Akhtaran.
- Khaksari, A (2018). *An Examination of the Evolution of the Concept of Childhood in Adult Short Stories (1921–1978)*. Master's Thesis. Faculty of Literature and Human Sciences, University of Hormozgan.
- Khojasteh, F, et al. (2017). *The Image of Child Laborers in Persian Children's and Young Adult Fiction After the Islamic Revolution*. *Textual Analysis of Literature*, 21(73), 129–150.

- Matoori, S (2021). *Analysis and Examination of the Transformation of Concepts and Images of Child and Childhood in Adult Plays from the Beginning to 1971*. PhD Dissertation. Faculty of Literature and Human Sciences, University of Hormozgan.
- Mirabedini, H (2001). *One Hundred Years of Story Writing in Iran*, Vols. 1 & 2. Tehran: Cheshmeh.
- Mohammadi, M. H., & Ghaeini, Z (2005). *History of Children's Literature in Iran*, Vol. 5, 3rd ed. Tehran: Chista.
- Mohammadi, M. H., & Ghaeini, Z (2014). *History of Children's Literature in Iran*, Vol. 8, 3rd ed. Tehran: Chista.
- Omidi, R (2016). *Transformations in Social Policy Making in the Pahlavi Era: The Ups and Downs of the Government-Nation Relationship*. *Social Welfare Planning and Development*, 7(28), 157–198.
- Payandeh, H (2012). *The Short Story in Iran*, Vol. 1, 2nd ed. Tehran: Niloufar.
- Payandeh, H (2014). *Opening the Novel*, 2nd ed. Tehran: Marvarid.
- Payandeh, H (2020). *Literary Criticism and Theory*, Vol. 1, 3rd ed. Tehran: SAMT.
- Sepanlou, M. A (1987). *Progressive Writers of Iran*. Tehran: Negah.
- Servat, M (2006). *Introduction to Literary Schools*. Tehran: Sokhan.
- Seyed Hosseini, R (2008). *Literary Schools*, Vol. 1, 14th ed. Tehran: Negah.
- Shaban, M (2021). *Genealogy of Child Rights in Iran from Qajar to Contemporary Times: Towards Indigenous Iranian Child Rights*. *Law and Modern Studies*, 2(4, Issue 5), 1–31.
- Shaban, M (2022). *Child and Childhood from the Perspective of Science*. *Legal Civilization*, 5(11), 215–230.
- Shamisa, S (2011). *Literary Schools*, 1st ed. Tehran: Ghatreh.
- Wovhed, M, et al. (2018). *An Inquiry into Childhood Studies*. Translators: Zeinab Ghani and colleagues. Tehran: Jameeh Shenasan.
- Zahedi Asl, M., & Bazrafkan, F (2021). *Examining the Trend of Policy and Institutional Developments Related to Children in Iran*. *Social Welfare Planning and Development*, 11(45), 147–191.
- [In English]:**
- Sorin, Reesa. (2005). *Changing Images of Childhood - Reconceptualising Early Childhood Practice*. *International Journal of Transitions in Childhood*, Vol.1

بازنمایی‌های کودک و جهان کودکی در آثار چوبک*

فاطمه طاهری سروتمین^۱ | عاطفه جمالی^۲ | فرامرز خجسته^۳

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هرمزگان، هرمزگان، ایران. رایانامه: taherifateme701@gmail.com

۲. نویسنده مسئول دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هرمزگان، هرمزگان، ایران. رایانامه: jamali.atefeh@gmail.com

۳. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه هرمزگان، هرمزگان، ایران. رایانامه: Faramarz.khojasteh@gmail.com

اطلاعات مقاله چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

کودکی مفهومی فرهنگ مبنا است و در جوامع و ادوار مختلف، تعاریف متفاوتی از آن ارائه شده است. برای دست‌یابی به شناختی جامع از این مفهوم، می‌توان از دانش‌های گوناگون بهره گرفت. پژوهش حاضر، با اتکا بر روش تحلیل محتوای کیفی، به بررسی مفهوم کودکی در آثار صادق چوبک می‌پردازد. هدف این تحلیل، شناسایی الگوهای بازنمایی کودکی، هم در چارچوب الگوهای جامعه‌شناختی رایج و هم با تمرکز بر مؤلفه‌های فرهنگی جامعه ایران در دوره پهلوی دوم است. اگرچه این دوره تاریخی، دوره شکوفایی مفهوم کودکی به شمار می‌آید؛ اما چالش‌هایی نظیر فقر، کار کودکان و نابرابری همچنان وجود دارد و سهم کودکان فرودست از امکانات همچنان ناچیز است. چوبک، با گرایش به سبک ناتورالیستی، توجه ویژه‌ای به کودکان طبقه فرودست نشان داده و رنج‌ها و دردهای آنان را به شکلی عمیق و عریان به تصویر کشیده است. حضور کودکان طبقات متوسط و فرادست در آثار او، غالباً در راستای برجسته‌سازی تقابل طبقاتی با کودکان فرودست است. در آثار داستانی چوبک بیش از آن‌که مسائل اجتماعی عصر پهلوی و راه‌های برون رفت از فقر و ظلم به تصویر کشیده شود، مطابق با مؤلفه‌های داستان‌های ناتورالیستی، کودکان قربانیانی هستند که همچون بزرگسالان روان‌رنجور در چنبرهٔ سرنوشت شوم خود گرفتارند و گریزی از بدبختی و جبر محیط و سرنوشت ندارند. این کودکان معصوم و قربانی در معرض انواع آسیب‌های جسمی و روانی و اسیر در سنت‌ها و خرافات پوسیده‌اند. تنها در داستان رئالیستی «تنگسیر» است که فرزند قهرمان در مسیر ظلم ستیزی پدر گام برمی‌دارد.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۱۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۴/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

کلید واژه‌ها:

شرایط اجتماعی،

ادبیات داستانی،

عصر پهلوی دوم،

صادق چوبک، کودکی

۱.

*استناد: طاهری سروتمین، ف.، جمالی، ع.، خجسته، ف. (۱۴۰۴). بازنمایی کودکی و جهان کودکان در آثار چوبک. *ادبیات تطبیقی*، ۱۷ (۳۲)، ۱۵۰-۱۳۳

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسئله

کودکی، نهادی اجتماعی و فرهنگی است و به عنوان یکی از مهم‌ترین و حساس‌ترین دوران‌های زندگی، پایه‌های روحی، جسمی و شخصیتی فرد را شکل می‌دهد و از این پس، در تمام طول عمر فرد تأثیرگذار است. «هر جامعه‌ای در رابطه با کودکان استراتژی‌ها، سیاست‌ها و مبانی حقوقی و قانونی خاص خود را دارد. عموماً جوامع توسعه‌یافته، دوران کودکی را یک نقطه عطف برای سیاست‌گذاری در جهت تربیت نیروی انسانی مؤثر، در نظر دارند. در این راستا شناخت کودک و کودکی امری مهم و مبنایی می‌باشد. شناختی که درک همه جانبه‌ای از موضوع به ما ارائه نماید» (شعبان، ۱۴۰۱: ۲۱۶). مفهوم کودکی سیال است و نمی‌توان تعریف واحدی از آن ارائه کرد؛ زیرا در جوامع و دوره‌های تاریخی گوناگون، کودکی در چارچوب‌های مختلفی درک و نهادینه شده است و کودکان به شکل‌های متفاوتی آن را تجربه کرده‌اند. مطالعات تاریخی، بر مبنای عواملی مانند موقعیت اجتماعی و جغرافیایی کودکان و جنسیت و میزان رفاه یا فقرشان مشخص می‌شود. کودکی، حتی در زمان و مکان معین، وضعیتی مبهم است (رک و وهدهد، ۱۳۹۷: ۱۵ و ۱۶).

«از نظر جامعه‌شناسی، دوران کودکی متغیری از تحلیل اجتماعی است که نمی‌توان آن را از سایر متغیرهایی مانند طبقه، جنسیت یا قومیت جدا کرد. تحلیل مقایسه‌ای و میان فرهنگی، تنوع دوره‌های کودکی را پدیده‌ای منحصر به فرد یا عام آشکار می‌کنند. کودکان را باید در ساخت و تعیین حیات اجتماعی خودشان، حیات اجتماعی اطرافیان‌شان و جوامعی که در آن‌ها زندگی می‌کنند، دارای نقش فعال دانست» (جنکس، ۱۳۸۸: ۵۲).

«در عصر پهلوی، مفهوم کودک و کودکی تحت تأثیر مدرنیزاسیون، تحولات اجتماعی-فرهنگی و سیاست‌گذاری‌های دولتی دگرگون شد. تغییرات در نظام آموزشی، ساختار خانواده و تأسیس نهادهای اجتماعی، نگرش به کودک را به عنوان یک فرد مستقل و نیازمند آموزش و پرورش جدی‌تر کرد. حکومت رضاشاه نیز با توجه به اهمیت بین‌المللی دوران کودکی و نیاز به توسعه، توجه ویژه‌ای به کودکان نشان داد» (حاتمی، ۱۳۹۷: ۲۶).

در دوره پهلوی دوم گسترش طبقه میانه شهرنشین، بهسازی بهداشتی، اقتصادی و اجتماعی به دگرگونی در زندگی کودکان انجامید. کودکان طبقات فرودست نیز از راه دسترسی به سامانه آموزشی نو با دستاوردهای زندگی در جامعه مدرن آشنا شدند، اما به سبب ناهمسازی برنامه‌های حکومت پهلوی دوم با ساختارهای ذهنی توده مردم و اختصاص برنامه‌های ویژه برای کودکان به بخش کوچک‌تر جامعه نتوانست تأثیر گسترده‌ای در دگرگون کردن اندیشه و زندگی کودکان و نوجوانان بر جای گذارد (رک. محمدی و قایینی، ۱۳۹۳، ج ۸: صص ۳۴-۵۶).

ادوار نثر فارسی در عصر پهلوی دوم را می‌توان براساس شرایط سیاسی-اجتماعی به سه دوره آرمان خواهی و تبلیغ، شکست و گریز و بیداری و به خودآیی (۱۳۲۰-۱۳۵۷) تقسیم کرد. (رک. میرعابدینی، ۱۳۸۰: ج ۱ و ۲) هدف از این پژوهش، درک و دریافت نوع نگرش نویسندگانی نام آشنا به کودکی و کودکان در این عصر است. چوبک در عصری می‌زیست که جامعه، داعیه مدرن‌سازی و حرکت به سوی تغییر زیرساخت‌های فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی را داشت. این نویسنده که آثارش به گفته پژوهشگران با سبکی ناتورالیستی آمیخته با رئالیسم نوشته شده است، پلشتی‌ها، پلیدی‌ها و جبرگرایی را در لایه‌های عمیق اجتماع نشان می‌دهد (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۲۴۲؛ ثروت، ۱۳۸۵: ۱۴۸؛ سپانلو، ۱۳۶۶: ۱۰۵). هدف ما، دریافت نگرش او به کودکانی است که در چنبره جامعه‌ای در حال مدرن‌شدن اسیرند، تا دریابیم شخصیت‌های داستان‌های کودک، انعکاسی از شرایط واقعی جامعه عصر پهلوی دوم هستند یا نمایانگر اندیشه‌های ناتورالیستی نویسنده.

۱-۲. پیشینه پژوهش

باتوجه به بررسی‌های انجام شده، پژوهشی با این عنوان مشاهده نگردید؛ اما چندین پژوهش وجود دارد که به قصد شناخت کودک و الگوهای کودکی در آثار و منابع دیگر انجام شده است که به آن‌ها اشاره می‌شود:

-رحمانیان و حاتمی (۱۳۹۳) در مقاله‌ای، به این مسأله پرداخته‌اند که کودک ایرانی در روند نوسازی دوره رضاشاه، چه جایگاهی داشته و مفهوم کودکی در این دوره دچار چه دگرگونی‌هایی شده است؟ نتیجه پژوهش آنان نشان می‌دهد که حکومت رضا شاه، با محوریت قرار دادن کودکان، سیاست‌هایی را طرح و اجرا کرد که سرمنشأ تغییرات گسترده‌ای در جامعه گردید.

حسین نیای نازی (۱۳۹۴) در رسالهٔ دکتری خود، با تحلیل متون شاخص ادبیات کودک، بازتاب «برساخت کودکی» را در ادبیات کودک ایران پس از انقلاب اسلامی مورد بررسی قرار داده است. این پژوهش، سیر بی‌توجهی به کودکی تا تبدیل آن به موضوعی محوری در داستان‌های کودکان را شرح می‌دهد.

خاکساری (۱۳۹۷) در پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد خود با عنوان «بررسی و تطور مفهوم کودکی در داستان‌های کوتاه بزرگسال (۱۳۵۷-۱۳۰۰)»، با بررسی داستان‌ها تا ۱۳۲۰، موردی از داستان کوتاه بزرگسال با راوی کودک نیافته است. از دیدگاه او، مفهوم کودکی در این دوره به صورت جدی شکل نگرفته بود. نگاه غالب در دههٔ ۱۳۳۰ ابتدایی بوده و کودک به عنوان عنصری پیش-جامعه‌شناختی محسوب می‌شد. مفهوم کودکی در دههٔ چهل مورد توجه روشنفکران و نویسندگان قرار می‌گیرد و در دههٔ پنجاه نیز، نشانه‌هایی از شکل‌گیری و ارتقاء مفهوم کودکی قابل ملاحظه است.

مطوری (۱۴۰۰) در رسالهٔ خود، با رویکردی جامعه‌شناختی، به بررسی مفهوم کودکی در نمایشنامه‌های بزرگسال پرداخته است. در دورهٔ رضاشاه، ایدهٔ اصلی پیرامون کودک چگونه باید باشد، ساختار می‌یابد. در نمایشنامه‌های زن نگار این دوره، با اهمیت یافتن کودک و تربیت آن، کودک به ابژهٔ تحت تعلیم تبدیل و تصویر کودک درسخوان، کنجکاو، مطیع و مرتب و آینده‌ساز در تداوم این اندیشه‌ها پدیدار می‌شود. در دورهٔ دوم پهلوی، بر خلاف دورهٔ قبل، محصل درس‌خوان وجود ندارد و کودک خارج از مدرسه به تصویر درآمده است. در نمایشنامه‌های این دوره، نویسندگان از گفتمان سنت به سمت پذیرش هویت کودک، بدان گونه که هست، حرکت می‌کنند. در نهایت مشخص می‌شود که کودک با نیازهای ویژه، از غایبان اصلی نمایشنامه‌های بزرگسال در این دوره بوده است.

۱-۳. چارچوب نظری:

۱-۴. چوبک و سبک داستان‌نویسی‌اش:

صادق چوبک، از داستان‌نویسان بزرگ معاصر ایران، در سال ۱۲۹۵ خورشیدی در بوشهر زاده شد و در سال ۱۳۷۷ در غربت از درگذشت. توجه به نحوهٔ گذران ستم‌دیدگان و پرده برداشتن از گوشه‌های تاریک و از نظر دورماندهٔ جامعه، توجهی ناشی از رشد مفاهیم مردم‌گرایانه در سال‌های ۳۰-۱۳۲۰ است. «در این دوره، روشنفکران می‌کوشیدند از راه تعمق در زندگی بی‌پناهان، بی‌عدالتی‌های اجتماعی را نشان دهد و لزوم تغییر را گوشزد کنند» (میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۲۴۲).

«چوبک در این دوره با خلق آثار خود، فقر و فلاکت طبقه‌ی فرو دست را نشان می‌دهد. او با کاوش در اعماق جامعه‌ای بیمار و اسیر خرافات، تصویری هراسناک از آن به دست می‌دهد. چوبک با بیانی بی‌پرده و فارغ از اخلاقیات متعارف، در جهت پرده برداشتن از بخش‌هایی از جامعه می‌کوشد که جامعه با ریاکاری درصدد پنهان نگه داشتن آن‌هاست» (همان).

صادق چوبک، عمدتاً در نیمه اول قرن بیستم (از دهه ۱۳۲۰ تا ۱۳۴۰ شمسی)، یعنی دوره پهلوی دوم، به خلق آثار خود پرداخت. آثار او در دوره‌ای نوشته شده‌اند که ایران با تغییرات اجتماعی، سیاسی و فرهنگی روبه‌رو بود. چوبک در این برهه، با نیم‌نگاهی به مسائل اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه ایران بر زندگی و مشکلات اقشار آسیب‌پذیر تأکید کرده است. چوبک با به تصویر کشیدن واقعیت‌های تلخ زندگی کودکان فرودست، در جامعهٔ مدرن عصر پهلوی، از ناتورالیسم به عنوان ابزاری برای نقد اجتماعی و نمایش بی‌رحمانهٔ زندگی استفاده کرده است. ناتورالیسم چوبک با شرایط اجتماعی و اقتصادی عصر پهلوی هم‌سو است. «نگاه ناتورالیستی، در برهه‌ای از تاریخ ایران انگار جزء لوازم تنفس جامعه بوده است تا خود را به عینه در آینهٔ داستان‌های او بازبینی و بازرسی کند و متوجه اطراف پلید و کثیف خود باشد» (ثروت، ۱۳۸۵: ۱۴۸).

صادق چوبک، یکی از نمایندگان جریان ناتورالیسم در ادبیات فارسی به شمار می‌رود. او با به تصویر کشیدن واقعیت‌های تلخ و جنبه‌های ناخوشایند زندگی طبقات فرودست، سهم بسزایی در توسعهٔ ادبیات واقع‌گرای ایران داشته است.

«ناتورالیست‌ها بر این باور بودند که انسان هم از نظر غرایز و عادات تحت تأثیر وراثت است و هم تحت تأثیر محیط و شرایط اقتصادی و اجتماعی. پایان داستان‌های ناتورالیستی معمولاً تراژیک است و از زبان محاوره استفاده می‌کند؛ برای مثال، زبان در داستان‌های چوبک، زبان محاوره جنوب ایران است. ناتورالیست‌ها به اخلاقیات معمول پایبند نبودند، زیرا معتقد بودند انسان مسئول اعمال خود نیست» (شمیسا، ۱۳۹۰: ۹۸).

یکی دیگر از مسائلی که ناتورالیست‌ها در رمان‌های خود مطرح کردند، تأثیر وراثت بر وضع روحی اشخاص بود؛ زیرا معتقد بودند که شرایط جسمی و روحی هرکسی از پدر و مادرش به او می‌رسد. (سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۴۰۷)

۱-۵. روش پژوهش

روش این پژوهش، توصیفی - تحلیلی مبتنی بر تحلیل محتوای کیفی با رویکرد جامعه‌شناختی است. تحلیل محتوا تنها بر اساس یک نظریه خاص شکل نمی‌گیرد و می‌توان جمع وسیعی از نظریه‌ها و اصطلاحات را در آن به کار بست. باتوجه به اینکه گردآوری داده‌های تحقیق از طریق منابع مکتوب و کتابخانه‌ای صورت می‌گیرد، ماهیت این پژوهش اسنادی است. در این پژوهش، با مطالعه رمان‌ها و داستان‌های منتخب چوبک، مطالب مرتبط یادداشت‌برداری و سپس طبق الگوهای مشخص طبقه‌بندی و تدوین شده است. در ضمن واکاوی داستان‌ها، مدل‌های مختلف جامعه‌شناختی برای شناخت الگوهای کودکی موردتوجه قرار می‌گیرد و در کنار آن، از الگوهای خاص فرهنگ ایران نیز غافل نخواهیم شد. در نهایت، تلاش می‌شود به پرسش‌های زیر پاسخ داده شود:

۱. بازنمایی‌های چوبک از کودک، تحت‌تأثیر شرایط سیاسی، اجتماعی و فرهنگی جامعه است یا دیدگاه ناتورالیستی او؟

۲. بازنمایی‌های کودک و جهان کودکی در آثار داستانی صادق چوبک، چه پیوندی با شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی عصر دوم پهلوی دارد؟

جامعه پژوهش حاضر، مجموعه داستان‌ها و رمان‌های صادق چوبک است.

۲. بحث

کودکان داستان‌های چوبک معمولاً از طبقات فرودست و فقیرند و به ندرت به کودکان طبقات متوسط و فرادست پرداخته است. با این حال، برای نشان دادن تصویر روشن و جامعی از کودک در آثار او، کودکان و الگوهای کودکی در میان طبقات مختلف مورد توجه قرار گرفت تا میزان توجه به جنبه‌های ناتورالیستی و انعکاس مسائل اجتماعی کاملاً روشن شود.

۱-۲. کودکان فرودست و آسیب‌های اجتماعی

آسیب‌های جسمی و روحی - روانی بر کودکان

کودکان فرودست در داستان‌های چوبک با چالش‌های اجتماعی متعددی از جمله تبعیض، بی‌عدالتی و عدم دسترسی به امکانات آموزشی و بهداشتی مواجهند. این آسیب‌ها نه تنها بر زندگی فردی کودکان تأثیر می‌گذارد، بلکه می‌تواند بر ساختار اجتماعی و فرهنگی جامعه نیز تأثیرگذار باشند. چوبک با نقد این مسائل، صدای کودکان را در مواجهه با این چالش‌ها به گوش جامعه می‌رساند. او در داستان‌های خود به نمایش کودکانی می‌پردازد که قربانی خشونت فیزیکی والدین، معلمان یا افراد مختلف جامعه هستند و معمولاً با آسیب‌های جسمی، روحی و دردهای ناشی از این خشونت‌ها دست‌وپنجه نرم می‌کنند.

در داستان «بعدازظهر آخر پاییز» (۱۳۲۴)، (از مجموعه داستان خیمه شب بازی) اصغر، شخصیت اصلی داستان، پسر بچه فقیر و سوم دبستانی است. داستان در کلاس روایت می‌شود و او در حال گوش دادن به آموزش نماز توسط معلم است. راوی به شیوه جریان سیال ذهن و تک‌گویی درونی، وقایع و ماجراهایی را که در زندگی از سرگذرانده، بازگو می‌کند. او نیز همچون غالب کودکان آثار چوبک، از طبقات پایین اجتماع است که با فقر و گرسنگی دست و پنجه نرم می‌کند. پدرش را در حادثه‌ای از دست داده و مادرش با رختشویی مخرج زندگی را تأمین می‌کند. معلم، متوجه بی‌توجهی اصغر به کلاس می‌شود. نوع برخورد معلم با اصغر، با علم به وضعیت و شرایط زندگی او، شماتت‌بار و همراه با توهین و تحقیر است:

«آهای سپوربان گوساله! آهای تخم سگ! حواست کجا بود؟ کجا رو سیر می‌کردی؟ من اینارو واسیه تو می‌گم که فردا که روز امتحانه مثل خر لنگ تو گل نمونی. خاک برسرگردن خورد... فردا میای این جلو به نماز از سر تا ته می‌خونی، اگه یک کلمه شو پس و پیش بگی ناخوتانو می‌گیرم» (چوبک، ۱۳۳۴: ۱۲۵-۱۲۶).

چوبک برای تبیین وضعیت حقارت‌بار کودک، نام «اصغر» و فامیل «سپوربان» را برای او برگزیده که نمایان‌گر طبقه اجتماعی و فقر اوست. معلم، ضمن دشنام‌دادن به این کودک، او را حیوان‌وار مورد آزار و اذیت کلامی قرار می‌دهد.

قانون اجباری شدن تعلیمات عمومی در دوره پهلوی دوم در سال ۱۳۲۲ خورشیدی تشدید شد؛ قانونی که به موجب آن دولت مکلف است تا مدت ده سال تعلیمات ابتدایی را در تمام کشور به تدریج عمومی و اجباری سازد (شعبان، ۱۴۰۰: ۹). به نقل از آرتیدا و تقی زاده، (۱۳۹۱)، با این حال، این قانون مانع از نگرش تحقیرآمیز مسئولین مدرسه به کودکان طبقات فرودست نمی‌شود؛ واقعیتی که چوبک در این داستان کوتاه به خوبی منعکس کرده است.

فقر و گرسنگی و عدم اعتماد به نفس کودک موجب شده او قربانی آسیب اجتماعی تجاوز شود. «چوبک بنیان‌گذار تک‌گویی درونی طبقات فرودست جامعه ایرانی است» (براهنی، ۱۳۶۸: ۶۰۹). در این داستان، این تکنیک از زبان اصغر با لحنی معصومانه به گوش مخاطب می‌رسد. اصغر با شاگرد نانا رابطه جنسی دارد. علی‌رغم سوءاستفاده مش رسول، اصغر او را فردی مهربان می‌پندارد و از اینکه دیگران او را آدم بدی می‌دانند، تعجب می‌کند. او که از حمایت پدر برخوردار نیست، تصور می‌کند مش رسول تکیه‌گاه اوست.

«تو اون برج گنده... تو باغ سراج الملک... نون و کباب با ماس خوردیم... با مش رسول... چرا مردم میگن بده؟... چرا هر وخت تقی منو میبینه سرکوفتم میده؟.. مگه مش رسول منو چیکارم میکنه، ماچم میکنه، نازم میکشه... اونوخت... اگه این دغه دیگه تقی ازون حرفای بد بد بهم بزنه به مش رسول میگم خردش بکنه...» (چوبک، ۱۳۳۴: ۱۳۰).

در داستان «بعد از ظهر آخرین پاییز»، ذکر مداوم خاطرات فقر و گرسنگی (همان: ۱۲۸) و نقد ضمنی مذهب، به طور دقیق با مؤلفه‌های داستان ناتورالیستی همخوانی دارد. همانطور که ثروت اشاره می‌کند: «ناتورالیست‌ها هر نوع سنت و ارزش اخلاقی را با این اتهام که خرافه است مذمت می‌کردند؛ حالت افراطی چنین برداشتی مضمونش آن بود که هر گونه ایمان و اعتقادی خرافه پنداشته شود» (ثروت، ۱۳۸۵: ۱۹۴). چوبک در این داستان، واقعیت تلخ زندگی را با تأکید بر تأثیر عوامل محیطی و مادی بر انسان به تصویر می‌کشد و به طور ضمنی به نقد مذهب می‌پردازد. او به‌عنوان نویسنده‌ای ناتورالیست، بر جبرگرایی تأکید دارد و نشان می‌دهد که انسان‌ها بیشتر قربانی شرایط هستند و قادر به کنترل سرنوشت خود نیستند. در جامعه ناتورالیستی فرض بر آن است که تقدیر از بیرون بر شخص تحمیل می‌شود؛ بنابراین قهرمان رمان ناتورالیستی بیش از آن که در اختیار خودش باشد در اختیار شرایط است (همان: ۱۳۵).

«خوب که به صورت اصغر نگاه کرد ناگهان دلش برای او سوخت. به نظر می‌رسید که اصغر از تمام بچه‌های دبستان بدبخت‌تر و بیچاره‌تر است. یادش آمد که مادر اصغر تو خانه‌ها رخت‌شویی می‌کرد و خودش و اصغر و دو تا دختر کوچک دیگر را نان می‌داد» (چوبک، ۱۳۳۴: ۱۲۶).

در داستان «دزد قالیاق» (۱۳۴۲)، (از مجموعه داستان چراغ آخر)، نیز کودک به دلیل فقر می‌کوشد قالیاق ماشینی را بدزدد. نام داستان نیز تأکیدی بر فقر کودک است. رفتار مردم با او بی‌رحمانه است؛ آن‌ها به محض اینکه متوجه دزدی پسرک می‌شوند، به او حمله می‌کنند و کتکش می‌زنند. در واقع آن‌ها بدون هیچ همدلی یا درکی از شرایط او، به قضاوت و تنبیه او می‌پردازند. این واکنش‌ها نشان‌دهنده عدم درک و همدردی با وضعیت اقتصادی و اجتماعی اوست. مردم به‌جای توجه به ریشه‌های فقر و ناچاری که او را به این عمل وادار کرده، تنها بر دزدی او متمرکز می‌شوند و او را به‌عنوان یک مجرم می‌بینند. مؤلفه‌های ناتورالیستی فقر، گرسنگی و پایان غم‌انگیز در این داستان دیده می‌شود.

در «سنگ صبور»، بلقیس یکی از همسایه‌هایی است که به گوهر حسادت می‌ورزد؛ زیرا او با شوهر معتادش زندگی می‌کند و فرزندی ندارد. کاکل‌زری نیز مانند مادرش گوهر، مورد خشم و حسادت بلقیس قرار می‌گیرد و از بلقیس می‌ترسد. عباراتی که بلقیس به کار می‌برد پر از تهدید، تحقیر و توهین است:

«از چشاش می‌ترسم. هیچوقت بم نمیکه «قربونت برم»، همش میگه «ورپرده». بم میگه «تخم حروم». تو سرم میزنه» (چوبک، ۱۳۶۹: ۲۲۰). این آزار کلامی و جسمی، کاکل‌زری را ترسو و ضعیف کرده است. از سوی دیگر کاکل‌زری در نبود مادر به خانه صاحبخانه، میرزا اسدالله، می‌رود؛ اما مورد تجاوز قرار می‌گیرد. او با لحنی کودکانه بیان می‌کند که شوکت با وی از بازی‌هایی که مردها با مادرش می‌کنند، انجام داده است. سپس تعریف می‌کند که زن اسدالله او را به دلیل کارهای بدکردن با پسرش (علی آقا) از خانه بیرون کرده است و همه‌جا هم آبرویش را برده است، حتی نزد احمد آقا. او گمان می‌کند تنها تکیه‌گاهش را نیز از دست داده است: «اووخ خیلی می‌ترسیدم که به احمد آقا هم بگن، اونم بزنه پس گردنم و تو روم تف بندازه» (همان: ۱۹۸). در هر دو مورد، کودک با اینکه آسیب‌دیده است، متهم نیز واقع می‌شود.

در این داستان، ترس خوردگی روشنفکران عصر رضاشاه، سرنوشت تلخ زنان بی‌حقوق و کودکان بی‌آینده، ترس و تنهایی و سکوت و بدبینی و فساد و شهوترانی از طریق تک‌گویی درونی و به شیوه تداوی معانی ذهنی تصویر شده است (ر ک، میرعابدینی، ۱۳۸۰: ۴۴۳-۴۴۶).

- آسیب‌های تضاد طبقاتی در جامعه دو قطبی:

«طبقه اجتماعی به بخشی از جامعه اطلاق می‌شود که به لحاظ داشتن ارزش‌های مشترک، منزلت اجتماعی معین، فعالیت‌های دسته جمعی، میزان ثروت و دیگر دارائی‌های شخصی و نیز آداب معاشرت، با دیگر بخش‌های همان جامعه متفاوت باشد» (کوئن، ۱۳۸۱: ۲۳۹).

طبقاتی که در تضاد قرار دارند، معمولاً شامل دو یا چند گروه هستند که بر اساس معیارهای اقتصادی (مانند درآمد و ثروت)، اجتماعی (مانند تحصیلات و شغل) و فرهنگی (مانند ارزش‌ها و باورها) تقسیم‌بندی می‌شوند. (ر.ک همان: ۲۳۹)

جامعه عصر پهلوی از لحاظ اقتصادی و اجتماعی به دو طبقه اصلی تقسیم می‌شود: طبقه فرادست و طبقه فرودست. طبقه فرادست شامل افرادی است که به منابع مالی، قدرت و فرصت‌های بیشتری دسترسی دارند. در مقابل، طبقه فرودست شامل افرادی است که به دلیل فقر، عدم دسترسی به آموزش و فرصت‌های شغلی، در وضعیت اقتصادی و اجتماعی نابرابری قرار دارند. «در این دوره فشار و گرفتاری توده‌های مردم از یکسو و ثروتمندتر شدن تجار و زمینداران از سوی دیگر، ساختار اجتماعی را تهدید می‌کرد و طبقات پایین از کمبود شدید مواد غذایی، لباس، دارو، درمان و آموزش به شدت ناراضی بودند» (امیدی، ۱۳۹۵: ۱۶۵). پژوهش‌ها نشان می‌دهد که در دوره پهلوی دوم، زندگی کودک ایرانی از یک ویژگی بارز برخوردار است. او در آوردگاه سنت و نوگرایی آونگان است و ستیز و ناهمسازی طبقاتی کارگران و سرمایه‌داران را لمس می‌کند. (محمدی و قایینی، ۱۳۸۴، ج ۵: ۶۸-۶۹)

کودک در داستان «بعدازظهر آخر پاییز» (۱۳۲۴)، از سطوح پایین دست جامعه است. نویسنده در تقابلی دوجزئی با توصیف فریدون، دانش‌آموزی از طبقه مرفه، فاصله طبقاتی را به روشنی به تصویر کشیده است. این تضاد و فاصله طبقاتی و تفاوت پایگاه فقیر و غنی را حتی در نگاه معلم نیز می‌توان دید. معلم به بی‌ادبی فریدون عمداً بی‌توجهی می‌کند، در حالی که اصغر را به دلیل فقر، مورد آزار و اذیت کلامی قرار می‌دهد. فقر، نه تنها بر جسم، بلکه بر روان اصغر تأثیر منفی گذاشته است؛ او با شرم و عدم اعتماد به نفس، در برابر توهین‌ها سکوت می‌کند. رسوخ شکاف طبقاتی در این داستان، سبب حقارت و گسستگی فکری شخصیت داستان می‌شود و او را به یاد نیازهای فطری و اجتماعی می‌اندازد.

با اینکه فریدون دشمنی کودکانه‌ای با اصغر دارد، اما او معصومانه آرزو می‌کند جای فریدون باشد تا شرایط و امکانات او را داشته باشد و در نگاهی حسرت‌بار خود را با این شخصیت مقایسه می‌کند. در این داستان، فقر به‌عنوان واقعیتی تلخ و غیرقابل انکار به تصویر کشیده می‌شود و بیشتر مسأله طبقات و عدالت اجتماعی مدنظر است. اصغر، این تضاد را پذیرفته و می‌داند گریزی از آن نیست. نفرتی به فریدون ندارد و اجتماع و شرایط اجتماعی‌ای که باعث چنین تضادی شده است را زیر سؤال نمی‌برد، بلکه تنها در تخیل خود، معلم را به بی‌عدالتی محکوم می‌کند و آرزو می‌کند از این طبقه می‌بود. در این تصویر، آموزگار در خدمت طبقه مرفه است و امکانات آموزشی بیشتری به فریدون می‌دهد در حالی که سهم اصغر و خانواده‌اش، فقط ته‌مانده‌های سفره آن‌هاست:

«اصغر پیش خودش خیال می‌کرد: اگه راس می‌گی به چیزی به این فریدون بگو اون‌ا داره بمن دهن کجی می‌کنه... ای خدا کاشکی من به جای این فریدون بودم اون که آقا معلم می‌ره خونشون بهش درس می‌ده و تو اونولشون سوار می‌شه. شیرین پلوی چرب با خرما و مغز بادوم می‌خوره مته اونی که اون روز نه جونم تو دستمالش کرده بود و آورد خوردیم که به گردن مرغم توش بود...» (چوبک، ۱۳۳۴: ۱۲۸).

چوبک در داستان «دزد قالیاق» (۱۳۴۲) نیز کودکان دو طبقه متفاوت را در مقابل هم قرار می‌دهد. پسر صاحب ماشین، با لباس‌های شیک و اسباب‌بازی‌هایش، نظاره‌گر پسر دزد کتک‌خورده و خون‌آلود است. این کودک به امکانات مادی طبقه خود دست یافته است.

«در دهه ۴۰ آگاهی پدران و مادران طبقه میانه مدرن از مفهوم دوران کودکی و فراهم بودن امکانات زیستی و فرهنگی سبب شد آن‌ها به زندگی کودکان اهمیت دهند و به خواست و حقوقشان توجه کنند» (محمدی و قایینی، ۱۳۹۳، ج ۸: ۵۴).

«پسرچه‌اش هم با رخت گاوایازان آمریکائی ده تیر بدست آمد جلو پدرش تو درگاهی سبز شد و با چشمان کنجکاو به مردم نگاه کرد. تکیه‌اش به پدرش بود. هم سن سال پسرکی بود که دست هاش تو شکمش بود و رو زمین دور خودش پیچ و تاب می‌خورد و اشک و خونس توهم قاتی شده بود» (چوبک، ۱۳۹۹: ۶۷).

تضاد طبقاتی بین پسرچه قالیاق دزد و پسر صاحب ماشین به‌خوبی نمایانگر مشکلات اجتماعی و اقتصادی جامعه است. این داستان فراتر از یک روایت ساده دزدی، بازتابی از واقعیت‌های تلخ زندگی در جامعه‌ای نابرابر و بی‌رحم است. تأکید بر تفاوت فاحش

در امکانات و موقعیت این دو شخصیت، نشان از اعتراض چوبک به جامعه‌ای دارد که امکانات نمایشی خود را فقط در اختیار گروه محدودی قرار می‌دهد.

- آسیب‌های فقر در جامعه طبقاتی

فقر، عدم دسترسی به منابع لازم برای زندگی مطلوب است که نه تنها می‌تواند به مشکلات اقتصادی منجر شود، بلکه تأثیرات روانی و اجتماعی به دنبال دارد. فقرا، معمولاً در حاشیه جامعه قرار می‌گیرند. فقر، رکن اصلی آسیب‌های اجتماعی در آثار چوبک است.

- شخصیت اصلی داستان «عروسک فروشی» (۱۳۴۴)، (در مجموعه داستان روز اول قبر) پسری بی‌خانمان و آواره است که تمام عمر کوتاه خود را در فلاکت سپری کرده است. داستان، روایت تلاش این پسر برای زنده ماندن است. گرسنگی و سرما دو معضلی است که این پسر با آن‌ها دست و پنجه نرم می‌کند. او در سوز سرما در پی دست یافتن به لقمه‌ای نان است. «بزهکاری رانده شده از جامعه است که از مواهب اجتماعی برخوردار نیست و در جمع آحاد جامعه پذیرفته نمی‌شود. به قشر تحتانی جامعه تعلق دارد و بی‌خانمان است، به کار ثابتی اشتغال ندارد، از راه «آفتابه دزدی و دله‌دزدی‌های تروچسب» گذران عمر می‌کند، خانواده و قوم‌وخویشی ندارد. هویت این شخصیت، نسخه بدل دربه‌دردی اوست» (پاینده، ۱۳۹۱: ۳۲۹).

«خانه‌اش یا تو زندان بود یا تو کوچه‌ها و زمستان‌ها در اهواز و تابستان‌ها در تهران. در این سیزده چهارده سالی که ازش می‌گذشت، پدر و مادر و قوم‌وخویشی برای خود ندیده بود و نشناخته بود» (چوبک، ۱۳۹۹: ۱۱۰).

زمان داستان، برای تأثیرگذاری بیشتر، فصل سرد سال است. در ادبیات نیز «معنای فراقاموسی یا دلالت‌های زمستان، عبارت‌اند از: افول انسانیت، بیماری و مرگ» (پاینده، ۱۳۹۱: ۳۷) جلوه‌های فقر و محرومیت در ظاهر پسرک هویداست. علاوه بر گرسنگی و آوارگی، نداشتن پاپوش مناسب گشاد گرفتاری و پای در گل بودن او را بیش‌ازپیش نشان می‌دهد (چوبک، ۱۳۹۹: ۱۱۱).

«این داستان به روشی ناتورالیستی به خواننده نشان می‌دهد که روی آوردن به دزدی، نتیجه اجتناب‌ناپذیر شرایط اجتماعی است، شرایطی که بقا را ناممکن می‌کند مگر از راه ارتکاب به بزه» (پاینده، ۱۳۹۱: ۳۳۱)

درخواست‌های ملتمسانه پسرک برای رفع گرسنگی، راه به جایی نمی‌برد و خود را ناگزیر از دزدی می‌بیند. این توالی علت و معلولی نشان می‌دهد که فقر و گرسنگی ناشی از جبر اجتماعی، سرانجام به سرقت توسط شخصیت اصلی داستان منجر می‌شود. او با ورود به خانه‌ای، تنها چیزی که به چنگ می‌آورد، عروسکی سخنگو است که فقط کلمات «ماما» و «پاپا» را تکرار می‌کند؛ واژه‌هایی که برای پسرک بیگانه است. از فضای خانه تصویری در مقابل چشم مخاطب نیست؛ تنها به این اشاره شده است که عروسک از خانه‌ای دزدیده شده است. گفتگوی پسرک با عروسک، ترحم‌برانگیز و معصومانه است. او در مونولوگ‌هایش، پیش از آن که به کاربرد این اسباب‌بازی بیندیشد، به قیمت آن و اینکه آیا او را از گرسنگی نجات خواهد داد، فکر می‌کند. سپس با پی بردن به توانایی سخن گفتن عروسک، در گفتگویی غم‌انگیز نیاز حیاتی خود را نمایان می‌سازد:

«پسرک ذوق کرد. «چقده می‌خرنش؟ دو تومن؟ حرف میزنه!... پاپا چیه؟ ماما چیه؟... امروز چی خوردی؟ تو که حرف می‌زنی، تو که می‌خوابی، باید حتماً چیزی بخوری...» (چوبک: ۱۱۹).

او برای فروش عروسک راهی بالاشهر می‌شود، اما تلاشش بی‌نتیجه می‌ماند. کسی حاضر نیست به پسر بچه گرسنه‌ای که برای فروش عروسک جار می‌زند، توجهی کند و با اوقات تلخی از کنارش می‌گذرند. داستان به شیوه‌ای ناتورالیستی پایان می‌یابد؛ پسرک از سرما و گرسنگی می‌میرد. این کودک فقیر بی‌هویت، قربانی فقر و نابرابری‌های جامعه است.

«در این الگو کودک قربانی نیروهای اجتماعی و سیاسی است. کودکی که در جنگ و وحشت، قحطی و فقر زندگی می‌کند؛ تا حد زیادی ناشناخته می‌ماند و به رسمیت شناخته نمی‌شود؛ یونیسف سالانه، در نشریه خود - وضعیت کودکان جهان - در مورد این کودکان گزارش می‌دهد آنها در زندگی شلوغ و روزمره ما به راحتی فراموش می‌شوند» (سرین، ۲۰۰۵: ۱۸).

- در داستان «دزد قالباق» (۱۳۴۲) نیز، پسرک به دلیل فقر و بیچارگی اقدام به سرقت می‌کند، اما در این کار ناکام می‌ماند. واکنش افراد حاضر در صحنه، مملو از خشونت و بی‌رحمی است. هر یک از آن‌ها با لگد زدن به کودک، بر شدت رنج او می‌افزایند. در نهایت، صاحب ماشین با ضربه‌ای مرگبار، به زندگی این پسرک پایان می‌دهد. چوبک در این داستان، علاوه بر فقر و نابرابری

اجتماعی، ناهنجاری رفتاری مردم جامعه را نیز نقد می‌کند. دزدی پسرک، نه تنها یک عمل فردی، بلکه بازتابی از مشکلات ساختاری جامعه است؛ سرقت پسرک در زمینه اجتماعی و فرهنگی ای رخ می‌دهد که بوی تعفن و بیماری می‌دهد.

۱-۱-۲. کودک آرمان خواه، بازتولید پدر عصیان‌گر:

رمان تنگسیر در سال ۱۳۴۲، همزمان با اوج‌گیری مبارزات مردمی علیه حکومت، منتشر می‌شود. در این رمان رئالیستی، چوبک به نقد وضعیت اجتماعی و اقتصادی می‌پردازد و از طریق شخصیت‌ها و وقایع داستان، نابرابری‌های طبقاتی و فساد جامعه را به چالش می‌کشد. هر چند در این داستان، به گفته پژوهشگران، مؤلفه‌های ناتورالیستی قابل تشخیص است. (رک. پاینده، ۱۳۹۳: فصل دوم) اما به گفته برخی دیگر چوبک در این رمان واقع‌گرا، توصیف زشتی‌ها را رها می‌کند و از مسائل فردی می‌گذرد و به مبارزه اجتماعی توجه می‌کند (آزند، ۱۳۶۹: ۲۰).

زائر محمد، نمادی از مقاومت مردمی در برابر بی‌عدالتی‌ها است. فرزند پسر شیرمحمد، در روند مبارزه پدر می‌آموزد که وظیفه بازتولید نقش او را در جامعه ظلم‌خیز به عهده دارد. سهراب در مواجهه با مشکلاتی نظیر فقر، بی‌عدالتی و نابرابری‌های اجتماعی، به نوعی آگاهی و بلوغ دست می‌یابد. در این داستان، شاهد گفت و گوی طولانی سهراب و تفنگچی هستیم. در این گفت و گو، الگوبرداری پسر از پدر به روشنی قابل تشخیص است. سهراب که همچون پدر نامی نمادین دارد، جسورانه و به گفته چوبک «با دهان پر» به پرسش‌های تفنگچی پاسخ می‌دهد:

- «اسمت چیه؟» تفنگچی تنگسیر از پسرک پرسید و... خندید.

- «سهراب. اسمم سهرابه.» پسرک از او بدش می‌آمد و به او خیره شده بود و با دهن پر جواب داده بود.

- «تو می‌دونی که سهراب اسم پهلوانی بوده؟»

- «منم پهلوانم. بچه‌های از خودم بزرگ‌تر را می‌تونم بزنم.»

- «خب داری بابات آدم کشته؟»

- «کشته باشه. به من چه؟»

- «تو می‌دونی بووات کجاست؟»

- «اگه بدونم هم نمی‌گم» (چوبک، ۱۳۸۴: ۱۱۶).

سهراب به دلیل شرایط خاص اجتماعی، تجربه‌های متفاوتی را از سر می‌گذراند. چوبک به گونه‌ای به پرداخت این شخصیت می‌پردازد که مخاطب به روشنی بازتولید نقش پدر توسط پسر را درک کند.

۲-۱-۲. کودک بی‌نام و نشان در جامعه مدرن:

در داستان «عروسک فروشی» (۱۳۴۴)، کودک، پسری حدوداً ده دوازده ساله است که نام مشخصی ندارد و پدر و مادرش نامعلومند. نداشتن نام و بی‌هویتی کودک، آوارگی و در به به دری او را عینی‌تر می‌کند. از منظر الگوهای جامعه شناختی این کودک «کودک بی‌نام و نشان» است. پسرک شناسنامه ندارد؛ در حالی که شناسنامه، اصلی‌ترین نشانه برای نشان دادن هویت فردی است. «در دوره رضاشاه برای کودکان ورقه هویت صادر شد و در ادامه، نظام ثبت هویت به عنوان یک راهبرد مراقبتی برای تشخیص کودکان ظهور یافت. در پی آن، اهمیت انتخاب نام، نام خانوادگی، نسبت و تبار و عاملیت و تابعیت فردی برای کودکان تازه متولد شده مطرح شد» (شعبان، ۱۴۰۰: ۱۰).

نویسنده در تحلیلی دقیق از او، بی‌هویتی‌اش را چنین نشان می‌دهد:

«پسرک نام به خصوصی نداشت. جعفر، جواد، اکبر، علی، همه را صدایش می‌کردند... می‌گفتند مادرش روسپی بوده و پدرش یک سرباز آمریکایی یا انگلیسی یا لهستانی یا روسی زمان جنگ بوده. شناسنامه نداشت؛ اما در دفتر دارالتأدیب زندان اسمش «حسن خونه تخی» ضبط شده بود و این اسم روش مانده بود.» (چوبک، ۱۳۹۹: ۱۱۰)

در داستان رئالیستی «گورکن‌ها» (۱۳۴۴) (از مجموعه داستان روز اول قبر)، نیز پدر نوزاد مجهول و او نامشروع تلقی می‌شود. بر اساس اعتقادات مردم جامعه، کودکانی که خارج از چارچوب ازدواج به دنیا می‌آیند، محکوم به مرگ یا طرد شدن هستند و جایگاه اجتماعی مشخصی ندارند. این کودکان از منظر جامعه‌شناختی ذیل دسته‌بندی «کودک قربانی» قرار می‌گیرند و اغلب با سرنوشتی شوم مواجه می‌شوند.

نویسنده برای تشریح و تبیین تلخی‌ها و ناخوشی‌های وضعیت خدیجه، کودکانی را به عنوان شخصیت‌های فرعی در پی او روان می‌کند. این کودکان ناآگاهانه و سمج، او را آزار می‌دهند: «پیش رو و پشت سرش ورجه ورجه می‌کردند. هلش می‌دادند انگولکش می‌کردند، سنگش می‌زدند و می‌خواندندند:

«هو، هو، بیچۀ حرومزاده داره.

هو، هو، بیچۀ حرومزاده داره.» (چوبک، ۱۳۹۹: ۱۱)

گفتگوی بین دو کودک، در حین آزار خدیجه، ناآگاهی آن‌ها را از گناه خدیجه آشکار می‌سازد. آن‌ها با وجودی که معنی «حرام‌زاده» را نمی‌دانند، صرفاً به این دلیل که بزرگ‌ترها کودک او را «نامشروع» می‌دانند، او را هو می‌کنند و می‌آزارند. (ر.ک. همان: ۱۲)

چوبک با بازنمایی سرنوشت زنان آسیب‌دیده و کودکان نامشروع، جامعه‌ای را نقد می‌کند که اسیر باورها و سنت‌های پوسیده است. باورهایی که حتی نگرش کودکان معصوم را نیز مسموم کرده و آن‌ها را ناخواسته، همگام با بزرگسالان نادان روستا، در بازتولید ناراستی‌ها شریک می‌کند. در این داستان، نشان دادن پلیدی‌ها و پلشتی‌ها و اسیر و وابسته سرنوشت بودن، با دیدگاه‌های ناتورالیستی همخوانی دارد.

۳-۱-۲. کودک اسیر باورهای خرافی عامیانه:

در داستان «سنگ صبور» (۱۳۴۵)، رمان نام‌آشنای چوبک، بخشی از روایت از زاویه دید کاکل‌زری است. اتفاقی در امامزاده منجر به خونریزی بینی او می‌شود و براساس باورهای خرافی، این امر نشانه حرام‌زادگی تلقی می‌گردد. در نتیجه این اتفاق، او و مادرش از سوی پدر و جامعه رانده می‌شوند و شاهد حوادث تلخ و محرومیت‌های فراوانی هستند.

«اون روز چقدر حرم شلوغ بود. جای سوزن انداز نبود. هممون تو هم چپیده بودیم... کاکل زری نشسته بود زیر نودون طلا... به دهاتی نتراشیده

نخراشیده می‌خواست بره قلف رو بگیره هی زور می‌آورد، بکهو دستش خورد به دماغ کاکل زری...» (چوبک، ۱۳۶۹: ۲۱۱-۲۱۲)

«حاجی گفت: تاحالا باور نمی‌کردم و خیال می‌کردم بچه مال خودمه، اما حالا که تو حرم دماغش خون افتاده دیگه حتمه که بچه مال من نیس. امام

که دروغ نمی‌گه.» (همان: ۹۷).

در نهایت، کاکل زری معصوم، همچون مادرش، سرنوشتی تلخ و شوم دارد و در حوض خفه می‌شود.

داستان «چرا دریا طوفانی شد» (۱۳۲۸) (در مجموعه داستان انتری که لوطی‌اش مرده بود) که به شیوه‌ای ناتورالیستی روایت شده، حول محور عشق کهزاد به زیور، زن بدنام و نوزادی با هویتی نامعلوم می‌چرخد. کهزاد که دغدغه‌ی زیور و فرزندش را دارد که گمان می‌کند از اوست، شبی طوفانی پیاده راهی بوشهر می‌شود. دیگر رانندگان در گفت‌وگویی چالش‌برانگیز سرگذشت زیور و کهزاد را حلاجی می‌کنند. در نهایت با رسیدن این دو شخصیت به هم، خواننده با صحنه‌ای آمیخته با تصاویر عریان جنسی روبرو می‌شود. نویسنده آشوب دریا و طبیعت را ضمن ارتباط این دو، به زیبایی توصیف می‌کند و در نقطه اوج داستان به موضوع تکان‌دهنده‌ای اشاره می‌کند:

«همیشه هم دریا ایجوری دیوونه نیس. گاهی وختی که قرآن یا بچه حرومزده توش می‌ندانن دیوونه می‌شه» (چوبک، ۱۳۴۴: ۵۷). این دو مورد

هر دو ریشه در باورهای مذهبی دارند. اهانت به قرآن و تولد بچه حرام‌زاده، خشم طبیعت را برمی‌انگیزد. کودک نامشروع نه تنها در جامعه مطرود است؛ بلکه از پذیرش در طبیعت نیز محروم است. به طور کلی، نویسنده در این داستان مؤلفه‌های ناتورالیستی از

جمله جبر محیطی، تقدیرگرایی، تأثیر محیط بر سرنوشت انسان، توصیف زشتی‌ها و پلشتی‌ها و پایان تلخ برجسته است و نویسنده با ارائه تصویری تاریک از سرنوشت نوزاد، به نقد باورهای سنتی پوسیده می‌پردازد.

۴-۱-۲. کودکان کار

کودکی و کار کودکان ذاتاً شکاف خورده و سرشار از تضاد است. مکان، زمان، طبقه و جنسیت مواردی هستند که تا حد زیادی شرایط عینی کودکان را تعیین می‌کنند و بنا به تفاوت این عوامل، شرایط کار کودکان نیز متفاوت خواهد بود (خجسته و دیگران، ۱۳۹۶: ۱۳۳).

در داستان «یحیی» (۱۳۲۴) (مجموعه داستان خیمه‌شب‌بازی) با پسری ۱۱ ساله مواجهیم که به دلیل فقر، روزنامه فروشی می‌کند. او در نخستین روز کار تلاش می‌کند نام روزنامه «دیلی نیوز» را به خاطر بسپرد تا بتواند آن را فریاد بزند؛ اما پس از وقفه‌ای کوتاه نام روزنامه را از یاد می‌برد و از ترس از دست دادن کار، دچار دل‌آشوب و اضطراب می‌شود. در نهایت نخستین کلمه فرنگی‌ای را که با نیازهای حیاتی و زندگی محقرش در ارتباط است، ناخودآگاه به یاد می‌آورد و کلمه «پریموس» را فریاد می‌زند. در واقع، «یحیی» این واژه را برای حفظ زندگی محقرش زنده می‌کند.

در این داستان مسئله محوری کودک کار، فقر و نیازهای حیاتی‌اش است. نخستین بار که یحیی کلمه «دیلی نیوز» را می‌شنود، «آن اسم به نظرش به شکل یک دیزی آمد» (چوبک، ۱۳۳۴: ۱۳۶) یعنی این واژه را با خوراک و پختن و نیاز به خوردن در ذهن تداعی می‌کند. در بخش دیگر داستان نیز وقتی اسم روزنامه را از خاطر می‌برد، این کلمه را در ذهن مرور می‌کند. «در پیاده رو خیابان فوجی از دیزی‌های متحرک جلوش مشق می‌کنند» (همان، ۱۳۷) و در نهایت واژه‌ای مرتبط با خوراک‌پزی ناجی او می‌شود.

۵-۱-۲. کودکان شرور

«در الگوی «کودک شرور» فرض بر این است که شرارت، فساد و پستی، عناصر اولیه و عمده در موجودیت کودک است و بنابراین، دوران کودکی باید با اعمال محدودیت بر این تمایلات و آمادگی منفی بالقوه شکل گیرد. به ویژه این تمایلات باید از طریق برنامه‌های تنظیمی و تنبیهی، از وجود کودک دفع شوند» (رک سرین، ۲۰۰۵: ۱۸).

در داستان «گورکن‌ها» کودکان به تقلید از بزرگسالان و ناآگاهانه، خدیجه را مورد آزار قرار می‌دهند. این کودکان، نمونه‌ای از کودکان شرور ناآگاهند. آن‌ها بدون درکی از مفهوم «حرامزادگی» و رفتار نادرست خود، همسو با خواسته‌های بزرگسالان خدیجه را هو می‌کنند و مورد ضرب و شتم قرار می‌دهند.

در داستان «دسته گل» (۱۳۴۴) (از مجموعه داستان روز اول قبر) نیز پسر بچه‌ای شرور با پرتاب ناگهانی ترقه، به طور ناخواسته باعث مرگ رئیسی می‌شود که نامه‌های تهدیدآمیز دریافت می‌کرده است:

«هنوز گامی برنداشته بود که ناگهان پسر بچه ده دوازده ساله ولگردی دوان و نفس زنان جلوش سبز شد. یک پاسبان باتوم به دست هم دنبال پسرک می‌دوید و می‌خواست او را بگیرد. پسرک در آن گیر و دار ترقه‌ای که تو مشتت بود قایم به زمین کوبید» (چوبک، ۱۳۹۹: ۵۹).

۲-۲. کودکان طبقه‌ی متوسط و فرادست

چوبک در دنیای داستانی خود عمدتاً بر قشر فرودست و حاشیه‌نشین جامعه تمرکز دارد. کودکان طبقه متوسط و فرادست یا غایب‌اند یا حضوری کم‌رنگ و گذرا دارند. این غیبت یا حضور سایه‌وار، تصادفی نیست؛ بلکه به نظر می‌رسد چوبک با این انتخاب، قصد دارد تا با صدایی رسا، رنج اقشار محروم را در آثار ناتورالیستی خود به گوش مخاطب برساند.

در داستان «بعد از ظهر آخرین پاییز»، فریدون (کودک طبقه مرفه) در تضاد آشکار با اصغر (کودک فقیر) قرار می‌گیرد تا شکاف طبقاتی و بی‌عدالتی اجتماعی را پررنگ‌تر کند. به طور مشابه، در داستان «دزد قالیپاق» نیز تضاد طبقاتی پسر صاحب ماشین در ارتباط با پسرک دزد به خوبی نمایان می‌شود.

در داستان «چشم شیشه‌ای» (۱۳۴۴) (در مجموعه داستان روز اول قبر)، با کودکی از طبقه متوسط روبرو هستیم که با علی‌رغم رفاه نسبی، با چالش‌های خاص خود دست‌وپنجه نرم می‌کند. این کودک، پس از از دست دادن چشمش و تلاش والدین برای پنهان کردن واقعیت، با کنجکاوی، چشم شیشه‌ای را درمی‌آورد و با صحنه‌ای مشمژکننده مواجه می‌شود: «پسرک آینه را گذاشته بود رو میز و چشم شیشه‌ای خود را از چشم بیرون کشیده بود و گذاشته بود رو آینه... چشم خانه سیاه و پوکش، خالی رو چشم شیشه‌ای دهن کجی می‌کرد.» (چوبک، ۱۳۹۹: ۳۸)

این کودک «کودک آگاه» است؛ زیرا با کنجکاو می‌کوشد به حقیقت امر پی ببرد. الگوی «کودک آگاه»، در تقابل با تصویر رایج کودکی معصوم قرار می‌گیرد. این کودک، با وجود سن کم، درک عمیقی از واقعیت‌های تلخ پیرامون خود دارد و فریب ظواهر و تظاهرات بزرگسالان را نمی‌خورد. تصویر این آگاهی، چندان‌آور و تلخ است و حقیقت، به شکلی ناتورالیستی به تصویر کشیده شده است.

داستان کوتاه «اسب چوبی» (۱۳۴۲) (در مجموعه داستان چراغ آخر) روایت‌گر زندگی زن فرانسوی نادمی است که در آستانه ترک ایران است. او در پاریس با جلال ازدواج کرده و فرزندی به نام آرمان دارد. نام پسرک، در واقع بیانگر آرمان‌های سوخته مادری است که با ازدواج در پی برآوردن آرمان‌هایی بوده که در ایران به یاس و ناامیدی بدل شده است. در نهایت زن با روبه‌رو شدن با مصائب و مشکلات در جامعه سنت‌زده و ازدواج مجدد همسرش تصمیم می‌گیرد با فرزندش، به وطن بازگردد. نام داستان ظاهراً بر یک وسیله بازی تمرکز دارد؛ اسباب بازی بزرگی که در نخستین جملات داستان مشخص می‌شود به عنوان عیدی به پسرک داده شده است:

«سرشب بود که یک اسب چوبی برای پسرک عیدی آورده بودند و او آنقدر باش‌ورفته بود و تو بره‌های دماغش و چشمان گل و گشاد وق زده‌اش انگشت تپانده بود تا آخرش خوابش برده بود» (چوبک، ۲۵۳۵: ۱۱۴).

در تمام طول داستان، تنها توصیفات از پسرک معصوم خواب، از زاویه دید راوی کل و نگاه مادر به مخاطب ارائه می‌شود. این پسر از خانواده‌ای متوسط است؛ اگر چه توصیف‌ها از زندگی جلال و خانواده‌اش حقارت‌بار است، اما پدری که در پاریس طب خوانده و مادری که فروشنده کتاب است، حکایت از یک خانواده متوسط مدرن دارد. اسباب بازی این کودک نیز تأییدی بر این موضوع است. از دهه ۴۰ با دگرگونی در بافت جامعه شهری ایران و سرمایه‌گذاری در تولید کالاهای نو، توجه به اوقات فراغت افزایش یافت و ابزارها و شیوه‌های تازه‌تری برای سرگرمی کودکان پدید آمد. (محمدی و قایینی، ۱۳۹۳، ج ۸: ۵۴)

چوبک در این داستان هم با وفاداری به سبک داستانی ناتورالیسم، بر ناگزیری ویژگی‌های وراثتی تأکید می‌کند. زن قصد دارد با بازگشت به وطن، تمام خاطرات زندگی تلخ با جلال را بزاید اما فرزندش ویژگی‌های وراثتی‌ای دارد که قابل زدودن نیست:

«دست کم بچه‌ام را از این خراب شده می‌برمش تا وقتی بزرگ شد اصلاً عکسی از این پدر و قوم و خویش‌ها و این سرزمین تو سرش نباشه. هیچ وقت نمی‌خوام بدونم باباش کی بوده. ترجیح میدم بدونم باباش یکی از آدمای تو کوچه بوده و هیچ پیوندی میانمان نبوده، فقط این پوست تاسیده و موهای سیاه فر فریش تا عمر داره مثل داغ ننگ همراهشه» (چوبک، ۲۵۳۵: ۱۲۹)

زن فرانسوی که از زندگی مصیبت‌بارش آشفته و پریشان است، نگران تأمین زندگی کودکش است که او را «سیب کرمی زندگیش» می‌نامد. (همان: ۱۳۰) کودکی که باید تنفر از این سرزمین و این آفتاب سنگین و سیال را در دلش بکارد تا هیچ وقت یاد ایران و پدرش را نکند. در نهایت، زن سوختن اسبی را که تصویری از خود در شادابی، چستی، عشق و زندگی و در نهایت نابودی و ویرانی است، در میان شعله‌های رنگین تماشا می‌کند. (همانجا)

۳. نتیجه‌گیری

چوبک آثار داستانی خود را در فاصله دهه‌های ۲۰ تا اواسط دهه ۴۰ شمسی نوشت. دورانی که نویسندگان ایرانی در واکنش به وقایع سیاسی و اجتماعی عصر پهلوی دوم، مبارزات کارگری، جهت‌گیری طبقاتی علیه اشراف، توجه به زندگی محرومان و اعتراض و مقاومت را در آثار خود منعکس کردند. در این دوره، تلاش برای مدرن‌سازی و بهبود وضعیت کودکان، با توجه به فعالیت‌های بهداشتی و آموزشی و تاسیس سازمان‌ها و انجمن‌های حمایت از حقوق کودکان، در جریان بود، اما این بهسازی‌ها و تلاش‌ها فقط شامل اقشار محدودی از جامعه شد و همچنان طبقات محروم و فروتر بهره‌ای از این امکانات نداشتند.

به طور کلی، چوبک با توجه به سبک داستان‌نویسی‌اش، بیشتر توجه و تمرکز خود را بر طبقات فرودست جامعه معطوف می‌کند. شخصیت‌های کودک و نوجوان داستان‌های او نیز عمدتاً در همین دسته قرار می‌گیرند.

در داستان «بعد از ظهر آخر پاییز» (۱۳۲۴)، چوبک تضاد طبقاتی را تحت تأثیر مؤلفه‌های ناتورالیستی‌ای همچون تأثیر وراثت، جبر محیطی، زیر سؤال بردن مذهب و پلشتی‌ها و تلخی‌های زندگی کودک فقیر به تصویر می‌کشد.

داستان «یحیی» نیز به مسئله فقر، کودکان کار و نیازهای حیاتی کودک در قالب یک داستان کوتاه می‌پردازد. در این دو داستان، تضادها و نیازها صرفاً مطرح می‌شوند و هیچ راه برون‌رفت یا اعتراضی نسبت به مسائل اجتماعی دیده نمی‌شود. در داستان «چرا دریا طوفانی شد» (۱۳۳۷)، کودکی در داستان حضور دارد که هست و نیست؛ کودکی نامشروع که طبق باورها، تنها واکنش او برانگیختن خشم طبیعت است. در این داستان، تمام تمرکز نویسنده بر بازنمایی مؤلفه‌های ناتورالیستی‌ای همچون نقد مذهب و باورهای خرافی و تصویر زشتی‌ها و آشفتگی‌هاست.

در داستان «دزد قالیاق» (۱۳۴۲) از مجموعه داستان «چراغ آخر»، از میان مسائل اجتماعی، باز هم تضاد طبقاتی برجسته است، اما این تضاد نیز در میان مؤلفه‌های ناتورالیستی گم می‌شود و نویسنده اعتراض یا واکنش آشکاری به وضعیت قهرمان نشان نمی‌دهد.

در «اسب چوبی»، زندگی کودک طبقه متوسط که از امکانات متفاوتی مانند اسباب‌بازی بزرگ رایج در دهه ۴۰ برخوردار است، در خلال داستان مادر بیان می‌شود. در این داستان نیز نشانی از تشریح و نقد مسائل اجتماعی دیده نمی‌شود. اما رمان رئالیستی «تنگسیر» (۱۳۴۲)، کاملاً هم راستا با تحقق اهداف نویسندگان دهه ۴۰، یعنی اعتراض و مقاومت است. در این داستان، کودک هم‌سو با پدر ظلم‌ستیز خود، درس شجاعت و ایستادگی می‌دهد.

در مجموعه داستان «روز اول قبر» (۱۳۴۴)، در چهار داستان، کودکان را در نقش‌های اصلی و فرعی می‌بینیم. عنوان «عروسک فروشی» نیز همچون «اسب چوبی» بر یک اسباب‌بازی تأکید دارد. اما در این داستان، کودک بی‌هویت در جامعه‌ای که ادعای مدرن شدن دارد، در پی آن است که با فروش عروسک، جان خود را از مرگ نجات دهد. در این داستان نیز مؤلفه‌های ناتورالیستی غالب است و تأکید نویسنده بر عریان کردن زشتی‌ها و تلخی‌های زندگی کودکان فرودست است. در «گورکن‌ها» و «دسته گل»، کودکان شخصیت‌های فرعی‌اند و تصویری از کودکان شرور ناآگاه ارائه می‌شود؛ گروهی در روستا و یکی در شهری مدرن. در «چشم شیشه‌ای» سیاهی زندگی کودکی از طبقه متوسط موضوع داستان است که کنجکاوانه در پی کشف راز چشم مصنوعی‌اش است.

در هایت، در «سنگ صبور» (۱۳۴۵)، که رمانی ناتورالیستی است، شخصیت کودک داستان در چنبره خرافه و فقر و درد و رنج اسیر است و در پایان به تلخی می‌میرد.

در مجموع، کودکان در داستان‌های چوبک آسیب‌پذیرند؛ اغلب قربانی شرایط و محیط بوده و در معرض انواع سوءاستفاده‌های فیزیکی، روانی و حتی جنسی قرار دارند. این نمایش بی‌رحمانه از واقعیت، از ویژگی‌های اصلی ناتورالیسم است. چوبک این واقعیت تلخ و عریان را به شکلی پلشت نشان دهد که کودکان طبقات پایین جامعه، در کنار بزرگسالان روان رنجور، محکوم به تحمل سرنوشت شوم و دردناکند و گریزی از تلخی‌ها ندارند. او با انعکاس وضعیت محرومان، داستان‌هایی سراسر رنج و درد آفریده است که کودکان هم به موازات بزرگسالان، اسیر در چنبره بدبختی و درد و چرک و خون‌اند.

انعکاس و نقد مسائل اجتماعی و سیاسی این دوره و راه‌های برون‌رفت از شومی و نکبت در آثار داستانی چوبک در ذیل ناتورالیسم قرار گرفته است و تنها سایه‌ای کمرنگ از آن - در ضمن داستان‌هایی که کودکان شخصیت اصلی یا فرعی هستند - دیده می‌شود.

کتابنامه

الف. منابع فارسی

- آژند، یعقوب (۱۳۶۹). سایه به سایه داستان نویسی در ایران. *مجله ادبیات فرهنگ و هنر*، سال اول، ش ۶، خردادماه. صص ۲۰-۲۵.

- امیدی، رضا (۱۳۹۵) تحولات سیاست‌گذاری اجتماعی در عصر پهلوی: فراز و فرود رابطه دولت و ملت. *برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۷(۲۸)، ۱۵۷-۱۹۸. <https://doi.org/10.22054/qjsd.2017.7144>

- براهنی، رضا (۱۳۶۸). *قصه‌نویسی*. تهران: البرز.

- پاینده، حسین (۱۳۹۱). *داستان کوتاه در ایران*. جلد اول. چاپ دوم. تهران: نیلوفر.

- پاینده، حسین. (۱۳۹۹). *نقد و نظریه ادبی*. جلد اول. چاپ سوم. تهران: سمت.
- پاینده، حسین (۱۳۹۳). *گشودن رمان*. تهران: چ ۲، مروارید.
- ثروت، منصور (۱۳۸۵). *آشنایی با مکتب‌های ادبی*. تهران: سخن.
- جنکس، کریس. (۱۳۸۸) *دوران کودکی*. چ اول. مترجم سارا ایمانیان. تهران: اختران.
- چوبک، صادق. (۱۳۴۲). *تنگسیر*. تهران: نگاه.
- چوبک، صادق. (۱۳۴۵). *سنگ صبور*. تهران: جاویدان.
- چوبک، صادق. (۱۳۴۴). *انتری که لوطیش مرده بود*. تهران: شرکت کتاب‌های جیبی.
- چوبک، صادق. (۱۳۳۴). *خیمه شب‌بازی*. چاپ دوم. تهران: کتابخانه گوتمبرگ.
- چوبک، صادق. (۲۵۳۵). *چراغ آخر*. چاپ دوم. تهران: انتشارات جاویدان.
- چوبک، صادق. (۱۳۹۹). *چراغ آخر*. چاپ ششم. تهران: انتشارات جاویدان.
- چوبک، صادق. (۱۳۹۹). *روز اول قبر*. تهران: جاویدان با همکاری بدرقه جاویدان.
- حاتمی، زهرا. (۱۳۹۷). *تاریخ کودکی در ایران* (از آغاز عصر ناصری تا پایان دوره رضا شاه). چاپ دوم، تهران: علم.
- حسین نیای نازی، سودابه. (۱۳۹۴). *برساخت اجتماعی کودکی در ادبیات کودک ایران معاصر*: تحلیل روایت متون شاخص ادبیات کودک پس از انقلاب اسلامی تاکنون. رساله دکتری، دانشکده روانشناسی و علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی تهران مرکز.
- خاکساری، عالیبه. (۱۳۹۷). *بررسی تطور مفهوم کودکی در داستان کوتاه بزرگسال (۱۳۰۰-۱۳۵۷)*، پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه هرمزگان.
- خجسته، فرامرز و دیگران (۱۳۹۶). *سیمای کودکان کار در آثار داستانی کودک و نوجوان فارسی پس از انقلاب اسلامی*. متن پژوهی ادبی، (۷۳) ۲۱. DOI 10.22054/ltr.2017.8126.۱۵۰-۱۲۹.
- زاهدی اصل، محمد؛ بزرافکن، فرهاد (۱۴۰۰). *بررسی روند تحولات سیاست‌گذاری و نهادی مربوط به کودکان در ایران، برنامه ریزی رفاه و توسعه اجتماعی*، ۱۱ (۴۵). ۱۹۱-۱۴۷. <https://doi.org/10.22054/qjds.2021.57905.2104>.
- سپانلو، محمدعلی (۱۳۶۶). *نویسندگان پیشرو ایران*. تهران: نگاه.
- سیدحسینی، رضا (۱۳۸۷). *مکتب‌های ادبی*. جلد اول. چاپ چهاردهم، تهران: نگاه.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۰). *مکتب‌های ادبی*. چاپ اول. تهران، قطره.
- شعبان، مریم (۱۴۰۰). *تبار شناسی حقوق کودک در ایران از قاجار تا معاصر به سوی حقوق کودک بومی ایرانی*. حقوق و مطالعات نوین، ۲ (۴). ۳۱-۱.
- شعبان، مریم. (۱۴۰۱). *کودک و کودکی از منظر علم. تمدن حقوقی*. دوره ۵، شماره ۱۱، صص ۲۱۵-۲۳۰. DOI 10.22034/lc.2022.148617.
- قاسم زاده، محمد (۱۳۸۳). *داستان نویسان معاصر ایران*. تهران: هیرمند.
- کوئن، بروس (۱۳۸۱). *مبانی جامعه‌شناسی*. ترجمه محسن ثلاثی. تهران: فرهنگ معاصر.
- محمدی، محمدهادی؛ قایینی، زهره. (۱۳۸۴). *تاریخ ادبیات کودکان ایران*، ج ۵. تهران: چ ۳، چیستا.
- محمدی، محمدهادی؛ قایینی، زهره. (۱۳۹۳). *تاریخ ادبیات کودکان ایران*، ج ۸. تهران: چ ۳، چیستا.
- مطوری، سارا. (۱۴۰۰). *بررسی و تحلیل سیر دگرگونی انگاره و تصویر کودک و کودکی در نمایشنامه بزرگسالان از آغاز تا ۱۳۵۰*. رساله دکتری. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. دانشگاه هرمزگان.
- میرعابدینی، حسن. (۱۳۸۰). *صدسال داستان نویسی ایران*، ج اول و دوم، تهران: چشمه.
- ووهد، مارتین و جمعی از مولفین. (۱۳۹۷). *جستاری در مطالعات کودکی*. مترجمین: زینب غنی و همکاران. تهران: جامعه شناسان.

-Sorin, Reesa. (2005). Changing Images of Childhood - Reconceptualising Early Childhood Practice .International Journal of Transitions in Childhood, Vol.1,